

**Előadás a Kanizsai Szociográfiai Műhely
2002. szeptember 6-án megrendezett tanácskozásán:
Szociográfiánk jelen és jövőképe címmel.
Kanizsa, Cnesa OMI épülete**

Témakör: A szociográfia jövőképe és kapcsolata egyéb társtudományokkal

Gábrity Molnár Irén:

A szociológiai és szociográfiai kutatások közeledése Vajdaságban

Bevezető helyett

Környezetünkben, a társadalomkutatások a rendszerváltás rögzös és nehézkes útján haladnak, hiszen sose voltak igazán támogatott kutatások az állam részéről. Vajdaságban mégis voltak és vannak szép számban értelmiségi emberek, írók, akik időről időre felvállalják környezetük reális elemzését, a délvidéki ember magatartáselemzését is, mert ez a társadalomábrázolás egyszerűen ki kívánczolt belőlük. A kilencvenes években nehezebb volt, mint bármikor korábban, mégis észlelhető egy új szerepvállalás. A magyar értelmiségünk újra és újra felvállalja azt a szerepet, hogy tárgyilagos, sőt kritikus meglátásával hozzájáruljon a valóvilág értelmezéséhez.

1. Fogalmi meghatározások

A szociológia a társadalom fejlődésének és változásának általános törvényeit keresi. Vizsgálja a társadalmi csoportok és rétegek kialakulásának folyamatát és okait a hatásaik megjelenését a társadalom tevékenységeiben, a társadalmi munkamegosztásban, az anyagi és szellemi szükségletek és javak előállításában és elosztásában vagy az egyének életformájában.¹ Vizsgálja az egyének vándorlását (mobilitását) a csoportok és rétegek között, ami miatt a csoportok gazdasági, hatalmi viszonyai, szerkezete változnak (horizontális és vertikális társadalmi mobilitások). Melyek azok a tényezők, amelyek legfőképp befolyásolták ezeket a változásokat? Történelmi, földrajzi, gazdasági, technikai, vagy kulturális, életmódbeli stb. Módszertana: egyének kikérdezése (ankét-kérdőíves módszer, interjú), esettanulmányok elemzése, tudományos szemlélet, szociometriai, statisztikai adatfeltárás stb. A társadalmi tények és jelenségek megállapítása után összegzést végez, a hibalehetőségek és valószínűségek beszámításával. Az egyéni sorsok csak annyiban érdeklik a szociológust, amennyiben összefüggenek az általános társadalmi törvényszerűségekkel. Az ágazati szociológiák fejlődése az utóbbi 50 évben azt mutatja, hogy az emberi magatartás kutatása jellegzetes a társadalmi élet legkülönbözőbb szférájában: falu-, város-, gazdaság-, politikai-, kiscsoport-, oktatás-, életmód-, krimi szociológia stb.

A szociográfia, egy-egy konkrét társadalmi csoport, vagy réteg, ismert egyéniség életmódját, sorsát tárja fel. A szociológia által ismert általános törvényszerűségeket alkalmazza, hitelessé teszi azokat, vagy éppen az eltéréseket, magyarázza meg. Szociográfia = leíró szociológia a XX század praktikus társadalmi és „piac” igénye.

¹ Lexikográfiai idézet

Fontos a hitelesség, validitás, inter-szubjektívizmus, kvantitatív mérhetőség, következtetések levonása.

Módszertana: pozitivista, statisztikai vizsgálat, indukció (egyéntől általánosít), történelmi elemzés, de nem kifejezetten az abszolút hitelesség elvével. A tudományosságot a szociográfusnak fel szabad adnia a szubjektív közeledéssel, így a tárgyilagosság nem érvényesülhet mindig, megjelenhetnek a szubjektív interakciók, az együttérzés a szemlélt csoporttal. Ő elfogult ember, emlékezésekre hagyatkozik, stiláris-irodalmi kvalitásokat alkalmaz (mint Móricz Zsigmond például). A társadalmi egység hiteles rajzát kapjuk az olvasás élménye közben, a kor hangulatát érezzük át, a fejlődési tendenciákat megértjük.

A **tudományos szociográfia** a társadalmi, politikai, és világnézeti meggyőződés bemutatása, ugyanakkor jelen van a meggyőzni akarás, publicisztikai ráhatás célja. Meg van a tárgyilagosságra való törekvés, de egyedi módon. Szociográfiai tanulmány = monográfia.

Az irodalom nem általános társadalmi mozgásokat keres, mint a szociológia, hanem az egyéni sorsok foglalkoztatják. Nem az általános összefüggések tudományos feltárása a cél, hanem az esztétikai tipikusság érvényesülése, a szokatlan tények és összefüggések, amelyek a társadalom jellegzetes magatartásai között rejlenek. Az egyéni esetek összefüggenek a társadalmi normákkal, erkölccsel, érzékelhetők, fellelhetők és sohasem egyformák. Az egyének mindig autentikusak, tehát sajátosságosak és az irodalom nem törekszik általánosítani, unifikálni azokat.

Az **irodalmi szociológia** a szociológia tudomány egyik ágazata, amely az irodalmi életet meghatározó társadalmi törvényszerűségeket tárja fel, az alkotási folyamatra ható tényezőket elemzi. Nagyon fontos, hogy a meghatározó társadalmi, sőt politikai és gazdasági tényezők hatását kielemezzük, hiszen ettől függ az alkotásvágy és az írások hitelessége is egy-egy korszakban.

Az **irodalmi szociográfia (monográfia, riport, útleírás, tényirodalom)** jellegzetes fajtája a társadalom kritikus ábrázolásának, amikor szociológiai módszerekkel tárja fel az író az egyetlen társadalomra, csoportra, vagy rétegre alkalmazott meglátásait. Az esztétikai és publicisztikai hatásokról nem feledkezik meg, de az író ezen kívül igenis érezteti állásfoglalását, bírál, változtatni akar. Ő tudományos hitelességgel rögzíti a felismert társadalmi tényeket, ehhez publicisztikai hatást párosít és megengedheti magának, hogy szubjektív.

2. A társadalomkutatás vajdasági művelői – értelmiségünk artikulálása

A kiemelkedő, vagy közéleti szerepet vállaló értelmiség mellett Vajdaságban mindig megtaláltuk a szorgalmas, nem kitűnni vágyó, de tudatosan helyezkedő értelmiséget is. A vajdasági magyar értelmiség viselkedési modelljei mások voltak a titói korszakban, szintén mások a közelmúltban (a milosevityi időszak) és ma.

Valamikor a világháború utáni szocializmusban a délvidéki magyar értelmiséget – durván fogalmazva - három jellegzetes magatartás különböztette meg:

- az *opportünizmus (megalkuvás akár szakmai, akár politikai aktivitás árán, az ambíciók megvalósítása érdekében)*

- *asszimiláció (tudatos beolvadás a többségi nemzet nyelvi és etnikai köreibe, szakmai előrehaladás és a család prosperálása érdekében, vagy a saját nemzeti identitástudat hiányában)*
- *közömbösség a közéleti viták iránt (szerény meghúzódás a munkahelyén, családjá és kisvárosi világában)*

Jellemző volt az irodalomközpontúság a korábbi vajdasági magyar értelmiségi életben, hiszen így identifikálta az akkori uralkodó párt a kisebbségeket. A kisebbségi elit értelmiség foglalkozzon csak az anyanyelvével és a reáltudományokkal, ne a társadalomtudományokkal és a közösség társadalmi problémáival (szociológia, jog, közgazdaság, pszichológia, történelem, pedagógia, néphagyomány, zene stb.)

A kilencvenes évek, ehhez a viselkedési modellhez párosították a megfélemlített és begubózó („elteszem magam egy időre”) magyar értelmiség új magatartásformáját is. Döntéshozatali kételyek és dilemmák elé állította őt:

- *részt venni, vagy nem a többpártrendszerű politikai pluralista szintéren? Hivatása-e egy magyar értelmiséginek a magyar pártélet artikulációja, vagy nem?*
- *A másik nehéz döntés a menni vagy maradni kérdés. A tömeges külföldre (nem csak az anyaországba) vándorlás sok fiatal és középkorú magyar szakembert és értelmiségit megmozgatott. Legtöbbnek akkor volt könnyű dolga, amikor elveszítette munkahelyét, vagy katonai behívót kapott.*

Ma, amikor a demokratizálódás Szerbiában még mindig nehezen bontakozik ki, amikor az anyaország az EU csatlakozás előtt áll, a társadalomkutató magyar értelmiségünk még komplexebb magatartást mutat. *Ebben megvannak a hátrányos és előnyös viselkedési elemek is:*

- *negatív magatartás lehetséges formái:* pesszimista életlátás, értékrend válsága, széthúzás, minden létező kritizálása, a begubózás, az elvándorlás szószólói.
- *pozitív magatartás elemei:* a kritikus elemzésben előnybe helyezi a realitást, kiútkeresést, optimista a jövőbelátása, megmaradt a alkotásvágya, törekszik a szervezethez, összefogásra, feltétlenül nyitni a világ felé a megmérettetés szándékával, versenyképes.

Értelmiségünk önszerveződése Vajdaságban nem mindig nyújt termékeny talajt a társadalomkutatókhoz. Megvannak a mesterségesen felállított értelmiségi csoportközpontok, amelyek álrivalizáláshoz vezetnek, másrészt egy természetes „húzódás” a tömbmagyarság felé és a szórvány „cserbenhagyása”. Így beszélhetünk: újvidéki (állami intézmények által régóta támogatott központ), szabadkai (a tömbmagyarság önkezdeményezése, anyaország közelsége jellemzi) és más kisvárosi központokról (Zenta, Ada, Becse stb. ahol megvannak a sajátos helyi specifikumok). Csoportosíthatjuk-e értelmiségünket élethelyük szerint, amikor ez a kis területnyi Vajdaság már nem kellene, hogy kapcsolatbeli akadályokat okozzon? Elemezhető-e az értelmiség viselkedése így:

- városi (az értelmiségi és művelődési szerveződés előnyei mellett, karriere miatt beolvadhat a többségi nemzetbe – „nagyvárosi szórvány”)
- kisvárosi (a lakosság többségi arányától függően határozza meg a magatartását: tömb-, vagy szórványviselkedés)
- falusi értelmiség (sokáig kitartó nemzetiségi öntudata volt, addig, míg nincs megélhetési gondja és elköltözési motívuma).

3. A társadalomtudományok kapcsolata – a szociológia és a szociográfia közeledése

A szociológus és az irodalmár is egyaránt felismerheti a társadalmi viselkedések ábrázolásának sajátos módját. Egymást kiegészíthetik, megerősíthetik, vagy befolyásolják. Kölcsonösen témákat, adatokat merítenek a szociológusok és az irodalmárok egymástól.

Az utóbbi fél évszázadban a vajdasági társadalomkutatásokra jellemző volt, hogy eleinte az irodalmárok művelték, majd mind többen kapcsolódtak be más szakterületről is. Néhány hullámban jelentkeznek a szociográfiai, majd a szociológiai kutatások is. A teljesség igénye nélkül próbálok erről csak egy vázlatot adni:

1. A kezdetek: 1950-60 között – a szociográfiai akció (Bori Imre elnevezése²) szerepe igen nagy volt a valóság ábrázolása, régi bírálata, új (szocialista öngazgatás) dicsőítése (Herceg János) terén.

2. A folytatás: Szociográfiai hullám és a folyóiratok jelentősége (1968-1971):
1968 - a Híd szociológiai pályázata: valóságigény, kritikai szemlélet, a társadalom vizsgálata, történelmi kutatások, etnográfia (Biacsi Antal: Ez a halál nem magánügy, Gerold László: Hatvan magyartanár).
1969 – az Új Symposion pályázata a szellemi élet felmérése, a múlt számbavétele, hagyományápolás, a jelenrel való szembesülés volt: mit jelent az értelmiség egy település számára? (Pósa Rózsa: Három dél-bánáti székely falu, Gerold László: Piros, Versec, Szerémség-i Satrinca, Virág Gábor: Értelmiség és Kishegyes)
1970 - megindul a Létünk és az Üzenet folyóirat (amelynek egyrészt nem csak alkotói készségekből indított szerepe, hanem politikai feladata is volt: leszámolás a liberalizmussal)
1971 – a Híd pályázat szervezett kutatómunkával járult hozzá a falukutatáshoz, életmódkutatásokhoz és a hagyományörzéshez (ankét, monográfia, riportsorozat, portrék – Brasnyó István, Petkovics Kálmán (szociológiai esszék sorozata a szabadkai életből), Németh István stb.)
1980 – újabb szépirodalmi dokumentumok jelennek meg, lírai történetírás, településtörténet, művelődéstörténet, sajtótörténet alakjában (Kolozsi Tibor, Lávay Endre stb.).

3. Új szelek fújnak:

1990–től a régi Jugoszlávia szétesése után, a nacionalizmus kellős közepén főleg egyéni vállalkozások indították útjukra a társadalomkutatásokat. A szörnyű pénztelenségben és az alkotásvágyat nem támogató légkörben azt hinnénk, hogy megcsappantak a szociográfiai kutatások. Nem így történt. Pályázatok útján, főleg magyarországi közalapítványoknál, csoportkutatások is indulnak (Jugoszláv Magyar Művelődési Társaság egyes szekciói - Újvidék, Magyarságkutató Tudományos Társaság - Szabadka, Szociográfiai Műhely - Kanizsa és mások);

A kilencvenes években előkerülnek a „tabu témák”: Trianon, tömeges kivégzések, hiteles háborús események, elvándorlás, fogyatkozás, anyanyelvű oktatás,

² Bori Imre: A jugoszláviai magyar irodalom története, Forum Könyvkiadó, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Novi Sad, 1998.

kisebbségi média helyzete, vallásszociológia, ifjúságkutatás (Gallusz László, Gubás Jenő, Mészáros Sándor, Matuska Márton, Csorba Béla, Juhász Erzsébet, Tóth Lajos, Mirnics Károly, Hódi Sándor, Papp György, Biacsi Antal, Vajda Gábor, Gábrity Molnár Irén és mások). Ugyanakkor, megjelennek a helytörténeti írások, falutörténelem, néprajz hiteles művelői – szakmabeliek, vagy újak, akár nem professzionális írók tollából (Silling István, Beszédes Valéria, Balla Ferenc, Balla Lajos, Mojzes Antal stb. Sok helytörténeti remekmű született: Székelykeve, Ómoravica, Muzslya, Adorján, Bezdán, Bajmok stb.). Számos új civil-, művelődési- és tudományos társaság tevékenységében fedezzük fel a szociográfiai tanulmányokat (JMMT, MTT, Szociográfiai Műhely, Kiss Lajos Néprajzi Társaság stb.). Megfigyelhető továbbá a fiatal értelmiségiek, írók bekapcsolódásának igénye (generációváltás, fiatal értelmiségiek elvándorlása, hazatérése), azután az anyaországi kutatók vajdasági terepjárása, akik nemzeti-, vallási identitástudatot, a kétnyelvűség jelenségét kutatják (MTA - Kisebbségkutató Intézete, Budapest). A civil szervezeteken kívül az utóbbi években egyes állami intézmények is csatlakoznak a társadalomtudományi, történelmi és antropológiai kutatásokhoz. A Tartományi Kisebbségügyi Titkárság, a magyar önkormányzatok (pl. Szabadka, Zenta, Kanizsa) anyagi támogatásai növekszenek a levéltárak, archívumok, múzeumok, könyvtárak kutatásai indításában.

A domináns témákat egy–egy időszakban a regionális feltételek is diktálják. Egyes régiókban új szerepvállalás jelenik meg, ami a kutatások téma specifikusságát is jelenti (fókusz-szociográfia):

- Bánság területén: a mind nehezebb a sorvadó iskolahálózat, nemzeti és vallási tudat a nemzeti beolvadással szemben, az elvándorlás kérdése és méretei, helytörténeti kutatások stb.
- Dél-Bácska és Nyugat-Bácska erősen közeledik a bánáti feltételekhez: nem csak az asszimilálódás, elvándorlás, de a betelepítések is hatottak. Márpedig, ha nincs kompakt magyar közösség, akkor az, nemzeti akulturalizációt okoz. Értékes néprajzi és helytörténeti tanulmányok igyekeznek ennek a folyamatnak ellenállni.
- Észak-Bácskára jellemző az anyaországi kötődés, tömbmagyarsági magatartás, magas önismereti és nyelvi kötődés, az átfogó vajdasági felmérések az oktatásügy, népszékvizsgálat, nemzeti magatartás, antropológiai kutatások, intézmény- és családtörténetek, közvélemény kutatások.

Feltétlenül meg kell említenem az új szociológiai kutatási technikák alkalmazását az egyes empirikus felmérések során: a statisztika és a dokumentumelemzésen kívül előtérbe kerültek a nagyszámú kérdőíves felmérések (reprezentatív mintán) és a mélyinterjúk, amelyek eredményeinek számítógépes elemzése igen hiteles adatokat tud felmutatni. Fontos lett számunkra, hogy ne csak önmagunknak írjunk, hanem nemzetközi kutatások részeként és kiegészítőiként felvállaljuk az adatok és eredmények összehasonlíthatóságát.

3. Folyamatos viták a társadalomábrázolás szerepéről, formájáról

A mai vajdasági közéletben, az írói és tudós berkekben is, jelen vannak a folyamatos viták a társadalom elemzésének és kutatásának megközelítési módszereiről:

- Egy társadalomábrázolás mennyire hiteles?

- Vajon kiszolgáltatott-e a tudomány a mindenkori hatalomnak, vagy eléggé autonóm ahhoz, hogy hiteles lehet? Előnyösebb-e a szépirodalmi szabadság birtokában ábrázolni a társadalmi valóságot?
- Vajon az objektív szociológiai felmérések, vagy az esztétikai élménnyel tűzdelt szubjektív közeledés az előnyösebb?
- Mennyire autonóm és előnyös az egyéni, nem intézményhez kötött tudományos törekvés? Szükséges-e csoportkutatásokba fogni, a civil szféra támogatásával?
- Mi a fontosabb a magyarságtudat fenntartása, vagy a tényleíró multikulturális környezet előnyeinek kiemelése? Különböznek a magyar identitást féltők és a multietnikus közösséget sokszínűségükben támogatók tábora.
- Nincs egységes álláspont arról, hogy ki mennyire engedheti meg magának a pártbefolyásolást. A társadalomkutatásokra rányomja bélyegét a vajdasági magyar pártok széthúzása is. Már megszokhattuk, hogy a politikai mindig magának akarja a tekintélyes értelmiségit. Személyes döntés kérdése, hogy valaki aktívan részt vesz-e a politizálásban vagy nem. Ha teheti, ne a szakma terhére tegye azt.
- A vajdasági és szerbiai politikai színtéren mennyire „eladható” a társadalomkutatások eredménye? A politikusok felvállalják-e a kutatáseredményeket, felhasználják-e azokat kellőképpen közéleti tevékenységükben?

Konklúzió helyett:

1. Az értelmiségiek szerepe nő a szellemi és gazdasági megújulásban, miközben zajlanak a tranzíciós folyamatok a gazdaságban és a társadalmi szerkezetben.
2. Igen fontos a társadalmat tudományosan szemlélő magatartása: példamutatása, kritikus magatartása, határozott útmutató készsége, optimista jövőbelátása, szerveződése, alkotókészsége, az európai értékek kiismerése, új életminőség alkalmazása.
3. Attól függetlenül, hogy milyen módon nyúl a legégetőbb társadalmi problémákhoz, szakmai-, tudományos érdekvédelmi-, civil szervezetekben, vagy állami intézmények kereteiben.
4. A társadalomkutatások ma Vajdaságban már nem irodalomközpontúak, hiszen szociográfiai és „kemény” szociológiai kutatások is folynak nemzetközi kutatócsoportokon belül.
5. Megfigyelhető a szociográfia és a szociológiai kutatások témabeli és módszerbeli közeledése. Egymás kiegészítése mindenképpen hasznos.